

Komisoni Fakatu‘i ki hono Fakatotolo‘i ‘o e Ngaahi Lēsoni ke Ako Meí he COVID-19 - ngaahi olá, lēsoní mo e ngaahi fokotu‘ú

‘Oku ‘oatu ‘i he pepa ko ‘ení ‘a e fakamā‘opo‘opo ki he ngāue ‘a e Komisoni Fakatu‘i ki hono Fakatotolo‘i ‘o e Ngaahi Lēsoni ke Ako Meí he COVID-19 pea mo e fakamatala ‘oku ‘i he lipooti ki he Konga Ua ‘o e Fakatotoló.

Ko e hā ‘a e Komisoni Fakatu‘i ki hono Fakatotolo‘i ‘o e Ngaahi Lēsoni ke Ako Meí he COVID-19 (Royal Commission of Inquiry into COVID-19 Lessons Learned)?

Ko e Komisoni Fakatu‘i ki hono Fakatotolo‘i ‘o e Ngaahi Lēsoni ke Ako Meí he COVID-19 (ko e Fakatotoló) na‘e fokotu‘u ia ‘e he Pule‘anga Nu‘u Silá ‘i he 2022 ke ne vakai‘i ‘a e a‘usia ‘a Aotearoa Nu‘u Sila ‘i he COVID-19 ke mateuteu ange ai ‘a e fonuá ki ha ngaahi mahaki faka‘auha ‘i he kaha‘ú.

Na‘e fakahoko ‘a e Fakatotoló ‘i ha konga ‘e ua - Konga ‘Uluakí mo e Konga Uá. Na‘e vakai‘i ‘i he Konga ‘Uluakí ‘a e ngaahi tafa‘aki kehekehe ‘o e a‘usia ‘a Nu‘u Sila ‘i he mahaki faka‘auhá pea pulusi ai ha lipooti ‘i he 2024. Na‘e vakai ‘a e Konga Uá ki ha ngaahi tōpiki fo‘ou pea toe vakai‘i ai foki mo ha ngaahi tōpiki ‘e ni‘ihi mei he Konga ‘Uluakí ‘o fakaikiiki ange.

Na‘e vakai ‘a e Fakatotoló ki he a‘usia ‘a Nu‘u Sila ‘i he COVID-19 mo e founa na‘e mapule‘i ai ‘e he Pule‘angá ‘a e mahaki faka‘auhá. Kuo mau fakakaukau‘i ha ngaahi me‘a fakapepa ‘e laui afe pea mo fanongo hangatonu mei ha kakai mo e ngaahi kautaha kehekehe kau ai ‘a e kau minisitā mo e kau ngāue fakapule‘anga mā‘olunga kimu‘a, ngaahi kulupu komiuniti mo e taukave, kau ma‘u pisinisi mo e kau mataotao mei Nu‘u Sila kotoa.

Na‘e fakakakato ‘e he Fakatotoló ‘a ‘ene lipooti ‘uluakí ‘i Nōvema 2024 pea mo ‘ene lipooti hono uá ‘i Fepueli 2026. ‘Oku vahevahe atu ‘i he ngaahi lipootí ‘a e ngaahi me‘a kuo tau ako fekau‘aki mo e a‘usia ‘a Nu‘u Sila ‘i he mahaki faka‘auhá pea mo fa‘u ai foki mo ha ngaahi fokotu‘u fekau‘aki mo e founa ‘e lava ai ‘e he Pule‘angá ‘o teuteu mo mapule‘i ha fa‘ahinga mahaki faka‘auha ‘i he kaha‘ú.

Te ke lava ‘o lau ‘a e ongo lipootí ‘i he ‘emau uepisaití: www.covid19inquiry.nz

Te ke toe lava foki ‘o ma‘u ha fakamā‘opo‘opo ‘o e lipooti ki he Konga ‘Uluakí ‘i he lea Faka-Pilitāniá, te reo Māori, Faka-Ha‘amoá, Faka-Tongá, Hindi, Simplified Chinese, Faka‘ilonga Nima ‘a Nu‘u Silá (New Zealand Sign Language), Lau Faingofuá (Easy Read), Braille, Le‘o ki he Fanongó (Audio), mo e Pulusi Mata Lalahí (Large Print) ‘i he uepisaití: <https://www.covid19lessons.royalcommission.nz/translations-and-alternate-formats>.

Konga Ua ‘o e FakatotoLó

‘Oku ‘oatu ‘i he pepa ko ‘ení ha fakamā‘opo‘opo ‘o e me‘a kuo ako ‘i he Konga Ua ‘o e FakatotoLó fekau‘aki mo e mahaki faka‘auha COVID-19 ‘i Aotearoa Nu‘u Silá pea mo e me‘a kuo mau fokotu‘u atu ke fakahoko ‘e he Pule‘angá ke teuteu mo mapule‘i ai ha fa‘ahinga mahaki faka‘auha ‘i he kaha‘ú.

‘I he Konga Uá, na‘e fakafatongia ‘aki kimautilu ‘a hono ako ‘o e ngaahi lēsoni mei he ngāue atu ‘a e fonuá ki he COVID-19, ke fakalelei‘i ‘etau mateuteu fakalūkufua ki he mahaki faka‘auhá.

Na‘e kole mai ke mau vakai‘i ‘a e ngaahi faitu‘utu‘uni tefito ‘a e Pule‘angá ‘a ia na‘e fakahoko mei Fepueli 2021 ki ‘Okatopa 2022, kau ai ‘a e ngaahi uesia na‘e hoko mei he ngaahi tu‘utu‘uni ko iá. Ko e ngaahi tōpiki fakapatonu na‘e kole mai ke mau vakai‘i ko e:

- ngaahi fakangofua ki he huhu malu‘í, founa ngāué mo e malu mo haó
- ngaahi tu‘utu‘uni ki he huhu malu‘í
- sivi mo e tekinolosia ki he ngāue muimui‘í, pea mo e
- ngaahi fakataputapui fakafonuá mo fakavāhengá

‘Oku makatu‘unga ‘emau lipootí ‘i he fakamo‘oni na‘e tātānaki ‘i he māhina ‘e 15 kuohilí.

Ko e me‘a kuo mau ‘ilo‘í

‘I hono fakakātoá, na‘a mau ‘ilo ko e ngāue atu ‘a Aotearoa Nu‘u Sila ki he mahaki faka‘auha COVID-19 na‘e fakakaukau‘i fakalelei mo taau ‘o fakatatau ki he fakamatala na‘e ala ma‘u ‘i he taimi ko iá.

‘I he taimi tatau, na‘a mau toe ‘ilo‘i foki ‘a e ngaahi ‘ēlia ‘oku mau tui na‘e totonu ke fakamālohi‘i ange ai ‘a e ngāue ‘a e Pule‘angá kau ai ‘a e:

- ‘Ikai ke fa‘a fe‘unga ‘a e ngāue atu ‘a e palani mo e ngaahi fokotu‘utu‘u ngāue fakalūkufua ‘a Nu‘u Sila ki he ngaahi tūkunga na‘e feliliuakí.
- Na‘e ‘iai ‘a e ngaahi faitu‘utu‘uni na‘e fakahoko makatu‘unga ‘i he fakamatala na‘e si‘isi‘i ange ‘i he tu‘unga na‘e totonu ke ma‘u mai aí – hangē ko e ngaahi faitu‘utu‘uni ki he ngaahi tu‘utu‘uni pau ‘e ni‘ihi.

Ngaahi fakangofua ki he huhu malu‘í, founa ngāué mo e malu mo haó

Na‘e sio ‘a e kau faitu‘utu‘uni ‘i he taimi ko iá ki he ngaahi huhu malu‘í ko ha founa ia ke malu‘i ai ‘a e kakai Nu‘u Silá mei he vailasí pea mo fakasi‘isi‘i e fakafalala ‘i he ngaahi founa kehe hangē ko e ngaahi fakatapuitapuí.

Na‘a mau ‘ilo‘i:

- Na‘e makatu‘unga hono fakakaukau‘i mo fakangofua ‘a e ngaahi huhu malu‘í ‘i he fakamo‘oni na‘e tu‘unga lelei pē, pea na‘e toe mā‘opo‘opo lelei (robust) foki mo e ngaahi faitu‘utu‘uni fekau‘aki mo hono fakangofua ‘o e huhu malu‘í pea mo e malu mo haó.
- Ko e ngaahi me‘a ‘e ala matu‘utāmaki pe ola tamakí na‘e muimui‘i ia makatu‘unga ‘i he fale‘i mataotao mo e ngāue hokohoko ki hono fakamo‘oni‘i pe mo e a‘usia mei Nu‘u Sila mo tu‘apule‘anga foki.

- Neongo na'e vahevahe atu 'e he Pule'angá ki he kakaí 'a e fakamatala fekau'aki mo e ngaahi me'a 'e ala matu'utāmakí na'a nau fakasi'isi'ia 'a e lahi 'o e tupulaki 'a e ngaahi hoha'a fekau'aki mo e malu mo hao 'a e ngaahi huhu malu'í.

Ngaahi tu'utu'uni ki he huhu malu'í

Ko hono ngāue'aki 'e he Pule'angá 'a e ngaahi tu'utu'uni ki he huhu malu'í na'e hoko ia ko e taha 'o e ngaahi konga 'o e ngāue ki he mahaki faka'auhá na'e lahi ange hono fakafepaki'í.

Na'e fakahā mai 'e he kakai 'e ni'ihī na'a nau ongo'í malu ai, tautautefito kapau na'a nau tu'u laveangofua ange ke fu'u uesia kovi kinautolu 'e he vailasí. Na'a mau toe fanongo foki mei he kakai na'a nau talamai ko e ngaahi tu'utu'uni na'e tāpalasia ai 'enau ngaahi totonú pea toe uesia kovi foki.

Hili hono fakakaukau'í 'a e ngaahi fakamo'oní kotoa, kuo aofangatuku ai 'e he Fakatotoló ko e ngaahi tu'utu'uni ki he huhu malu'í ko ha ngāue 'aonga ia 'oku totonu ke kei hokohoko atu pē 'ene hoko ko ha founa ke fili mei ai 'i ha ngaahi ngāue atu ki ha mahaki faka'auha 'i he kaha'ú, ka 'oku totonu ke ngāue tokanga 'aki kinautolu pea hokohoko hono muimui'í mo vakavakai'í iá 'o fakatatau ki ha ngaahi makatu'unga mahino.

Ko e ngaahi faitu'utu'uni ke fakangata 'a e ngaahi tu'utu'uni 'oku totonu ke fakavave'í e ngāue ki aí, koe'uhi ko 'ene uesia 'a e ngaahi totonu fakafo'ituituí.

Siví mo e ngaahi tekinolosia ki he ngāue muimui'í

Ko e sivi COVID-19 na'e hoko ia ko ha konga mahu'inga 'o e ngāue 'a Nu'u Sila ki he mo'ui lelei, mei he kamata'angá pē.

Na'e mātu'aki mahu'inga ia ki hono 'ilo'í mo mapule'í 'a e ngaahi mafola na'e hokó.

'I he konga lahi 'o e 2021, na'e lahi ai e fakafalala 'i he ngaahi sivi Polymerase Chain Reaction (PCR) makatu'unga 'i he'enau tonú, ka na'e faka'au 'o mafasia 'a e sisitemi ki he siví 'i he konga kimu'a 'o e 2022 tupu mei he mafola na'e hoko 'i he Delta.

Ko e tuai ko ia hono tali 'e he Pule'angá 'o ha ngaahi me'a sivi kehe mo e ngaahi fakangatanga 'i hono hū mai 'o e ngaahi me'a siví na'e hoko ai 'o faingata'a'ia ha kakai 'e ni'ihī 'i hono ma'u atu 'o e ngaahi me'a sivi falala'angá 'i he taimi 'o e fiema'ú.

'I hono fakakātoá, na'e 'ilo mei he Fakatotoló na'e lelei 'aupito 'i he tu'unga fakatekinikalé 'a e ngaahi faitu'utu'uni ki he ngaahi tekinolosia fekau'aki mo e siví ka e 'ikai ko e ngaahi fili ki he ngaahi palani taimi lōloa ke fili mai aí.

Ngaahi Fakataputapu'í

'I 'Aokosi 2021, na'e fakahoko ai ha fakataputapu'í fakafonua ke fakasi'isi'í 'aki e mafola 'a e vailasi Delta. Na'e fakalōloa e fakataputapu'í 'i 'Aokalani, Northland mo Waikato makatu'unga 'i he fale'í mei he kau mataotao ki he mo'ui lelei 'a e kakaí fakatokolahi. Na'e iku ai eni ki ha ngaahi ola na'e mātu'aki ongo ki he ngaahi komiuniti mo e ngaahi pisinisi 'i he 'ēlia 'o e fakataputapu'í, pea hulu atu.

Na'e 'ilo mei he Fakatotoló ko hano vakai'í hokohoko ange 'a e palani ngāué ne mei ala poupou'í ai ha nga'unu vave ange mei he fakataputapu'í 'i he taimi na'e mahino ai ko hono faka'auha ko ia 'o e vailasí 'e 'ikai ala hoko ia.

Neongo eni, ko hono fakangata vave ‘o e fakatapuapuī pe ko e ‘ikai ko ia ke fakahoko ha fakatapuapuī ‘e toe hoko ai pē ha uestia faka‘ekonōmika mo fakasōsiale.

Ko e ma‘u ko ia ha fakamatala lahi ange ki he ngaahi uestia fakasōsiale mo faka‘ekonōmika ‘e ala hokó na‘á ne mei fakamālohi‘i ange ai ‘a e faitu‘utu‘uní.

Hili hono vakai‘i ‘a e ngaahi fakamo‘oní, na‘a mau fakakaukau‘i, ‘i hono konga lahí, ko e faitu‘utu‘uní na‘e palanisi pē hono fakahokó.

Fanongo mei he kakai – lipooti ‘o e ngaahi fakakaukau ki he mahaki faka‘auhá

Ko ha konga mahu‘inga ‘o e ngāue ‘a e Fakatotoló ko e fanongo mei he kakai kuo nau a‘usia ‘a e mahaki faka‘auhá ‘i Nu‘u Silá. Na‘a mau ma‘u ha ngaahi tohi fokotu‘u fakakaukau laka hake ‘i he 31,000 mei he kakai, pea na‘a mau toe fakataha foki mo e ngaahi kautaha mo e ngaahi komiuniti ‘i he fonuá kotoa ke fanongo ki he ‘enau laú.

Ko e me‘a ‘eni na‘a mau fanongo ki aí:

Huhu Malu‘í, Ngaahi Fakangofuá, Ngaahi Founa Ngāué mo e Malu mo Hao

- Na‘e pehē ‘e he kakai ‘e níhi na‘a nau hoha‘a ki he huhu malu‘i COVID-19 pea fakamatala‘i ‘enau ongo‘i ‘a e ‘ikai tokonia kinautolu hili ‘enau faingata‘a‘ia mei ha ngaahi lavea na‘e fekau‘aki mo e huhu malu‘í.
- Na‘e pehē ‘e he kakai ko hono fakalūkufuá na‘a nau fiefia pē ‘i he faingofua ko ia hono ma‘u ‘a e huhu malu‘í.

Ngaahi tu‘utu‘uni ki he huhu malu‘í

- Ko e ngaahi tu‘utu‘uni ki he huhu malu‘í ‘a e tōpiki na‘e lahi taha hono tālanga‘i ‘i he ngaahi fokotu‘u fakakaukau. Na‘e tuifio pē ‘a e ngaahi ongo fekau‘aki mo e ngaahi tu‘utu‘uni ki he huhu malu‘í. Na‘e pehē ‘e he kakai ‘e níhi na‘e hoko e ngaahi tu‘utu‘uni ki he huhu malu‘í ke māvahevahe ai ‘a e kakai pea mo fakatupunga ai foki ha mafasia fakapa‘anga lahi, pea na‘e totonu ai ke faingofua ange pē ki he kakai ke nau faka‘ikai‘i ‘a e huhu malu‘í. Na‘e pehē ‘e he níhi na‘a nau ongo‘i malu mo hao ‘i hono ‘ilo‘i ko ia ko e tokolahi taha ‘o e kakai na‘e ‘osi huhu malu‘í kinautolu.

Ngaahi Fakatapuapuī

- Na‘e vahevahe ‘e he kakai ‘a e ngaahi faingata‘a na‘a nau a‘usia lolotonga ‘a e fakatapuapuī, hangē ko hono fakamavahe‘i kinautolu mei honau ngaahi ‘ofa‘angá pe ko e mole ko ia ‘enau ngaahi ngāué. Neongo eni, na‘e tokolahi ‘a e kakai na‘a nau pehē na‘e tokoni ‘a e ngaahi fakatapuapuī ki hono ta‘ofi ‘a e mahaki faka‘auhá pea ‘oku nau hounga‘ia ai ‘i he tokoni na‘e ‘oange ‘e he Pule‘angá ki he kakai lolotonga ‘a e ngaahi fakatapuapuī.
- ‘Oku fa‘a fakaanga‘i ‘e he kakai ‘a e lōloa mo e makatu‘unga ‘o e ngaahi fakangatangá, tautautefito ki he ngaahi fakatapuapuī ‘i ‘Aokalani, Northland mo Waikato ‘i he 2021.

Siví, ngaahi tekinolosia ki he muimui'í mo e ngaahi nāunau kehe ki he mo'ui lelei 'a e kakaí fakatokolahi

- Na'e tālanga'i 'e he kakaí ha ngaahi uesia kovi kehekehe 'o e me'a 'ufi'ufi ki he ihú mo e ngutú, kau ai 'a e fakafeangai ta'efe'unga ko ia ki he kakai na'e faka'atā mei aí, fakahoha'a ki he sinó, ngaahi faingata'a 'i hono tui kinautolú fakataha mo e ngaahi palopalema fakasōsiale kehekehe pē.
- Na'e fiefia 'a e kakaí 'i he ta'etotongi ko ia 'a e Rapid Antigen Tests (RATs), neongo na'e tokolahi 'a e kakai na'a nau fiema'u ke ma'u tōmu'a ange 'a e ngaahi siví.

Fetu'utakí mo e fakamatalá

- Na'e ongo'i 'e he kakai 'e ni'ihí na'e lelei pē 'a e fakafetu'utaki 'a e Pule'angá, pea lolotonga iá na'e 'i ai pē mo e ni'ihí ia na'a nau ongo'i na'e hoko 'a e fetu'utaki 'a e Pule'angá ke toe ilifia ange ai 'a e kakaí.
- Na'e vahevahe 'e he kakai 'e ni'ihí na'a nau fakakaukau kinautolu ko e mahaki faka'auhá ko ha fo'i usu pē 'a e pule'angá pea na'e toki fa'u hake pē.

Ngaahi vakai mei he Māorí, iwi mo e Pasifikí

- Na'e vahevahe 'e he kakai Māori mo e Pasifikí 'a e tu'unga faingata'a na'e a'u ki aí 'o 'ikai ko ia malava ke toe hoko atu 'a e ngaahi ouau fakafonuá koe'uhi ko e ngaahi tu'utu'uni ki he mahaki faka'auhá.
- Na'e tokolahi 'a e kakai na'a nau vahevahe 'a e fie tokoni ko ia 'a e iwi 'i he koló mo e ngaahi kulupu Pasifikí lolotonga 'a e mahaki faka'auhá.

Ngaahi fetalanoa'aki fakasekitoá mo e fakavahé

- 'I he fakatalanoa ko ia ki he ngaahi kautahá, na'a mau fanongo ai na'e kamata lelei pē 'a e fengāue'aki 'a e Pule'angá mo e ngaahi kautahá pea mo e ngaahi komiunitií ka na'e 'ikai ke fa'a hokohoko atu ma'u pē ia. Na'a nau toe fiema'u foki ke nau sio 'oku hokohoko atu pē hono ngāue'aki 'a e ni'ihí 'o e ngaahi founga fo'ou na'e fakahoko 'aki e ngaahi me'á 'i he lolotonga 'a e mahaki faka'auhá 'o a'u ai pē ki he hili ange 'a e mahaki faka'auhá.
- Na'e pehē 'e he kakai mei he 'ēlia kehekehe 'o e fonuá na'e fehanganhangai 'a e 'ēlia takitaha mo e ngaahi pole mo e fiema'u kehekehe.

Ko hono fakalūkufua 'o e ngāué

- 'I hono fakalūkufuá, na'e tuifio pē 'a e ngaahi ongo'i 'a e kakaí fekau'aki mo hono mapule'i 'e he Pule'angá 'a e mahaki faka'auhá. Na'e ongo'i malu mo hao 'a e kakai tokolahi pea na'e lelei pē 'a e fakahoko ngāue atu 'a e Pule'angá, ka e pehē 'e he ni'ihí ia na'e fu'u tōtu'a hono pule'i 'e he Pule'angá 'a e mo'ui 'a e kakaí. Na'e fakahā mai 'e he kakai na'e 'ikai ko ia ke nau sai'ia 'i he ngāue atu 'a e Pule'angá na'e 'ikai ke nau kei falala ki he Pule'angá.

Ko e me'a 'oku mau fokotu'u atú

Kuo 'oatu 'e he Fakatotoló ha ngaahi fokotu'u ki he Pule'angá fekau'aki mo e founga te nau lava 'o teuteu mo mapule'i ai ha ngaahi mahaki faka'auha 'i he kaha'ú.

‘Oku fokotu‘u atu ‘e he Fakatotoló ke:

- fokotu‘utu‘u ha ngaahi sisitemi ke tokoni‘i ‘a e faitu‘utu‘uni lelei, kau ai ha fatongia fakaepalani (strategic) ke ne siofi ‘a e ngāue kotoa ‘a e pule‘angá, mo vakavakai‘i hokohoko ‘a e ngaahi faitu‘utu‘uni lolotonga ‘a e mahaki faka‘auhá.
- fokotu‘u ha lao fakapatonu ‘a ia ‘e fokotu‘utu‘u atu ai ‘a e ngaahi mafai makehe ‘oku ‘atā atu ki he pule‘angá ‘i ha hoko ha mahaki faka‘auha. ‘Oku totonu ke ne fakamahino ‘a e lahi ‘o e ngaahi mafai ko iá mo ‘oatu ha founa malu‘i ma‘á e tau‘atāina fakafo‘ituituí, ‘i he taimi ‘oku faka‘aonga‘i ai ‘a e ngaahi mafai ko iá.
- mateuteu ki he ngaahi uesia faka‘ekonōmika ‘o ha mahaki faka‘auha, ‘aki hono fakatupulaki ‘a e malu fakapa‘angá, mo e ngaahi palani ki hono tokonia ‘a e kakaí ‘i he tu‘unga fakafo‘ituituí, ngaahi pisinisí, mo e tu‘unga faka‘ekonōmiká.
- fa‘u mo tauhi ha fakahinohino faingofua ma‘á e kau faitu‘utu‘uni ‘oku nau fehanganagai mo ha mahaki faka‘auha.
- fakalelei‘i ‘a e tu‘unga mahino fekau‘aki mo e ngaahi uesia fakasōsiale ‘o e ngāue atu ko ia ki he COVID-19, mo e founa ke fetu‘utaki lelei ai ‘i he lolotonga ‘o ha mahaki faka‘auha.

‘E lava ke ma‘u atu ‘a e ola fakakātoa mo e lisi kakato ‘o e ngaahi fokotu‘ú ‘i he uepisaiti ‘a e Fakatotoló - www.covid19inquiry.nz

Ko e hā ‘a e me‘a ‘e hoko ‘i he taimi ní

Kuo ‘osi ‘a e Fakatotoló he taimí ni, pea kuo ‘osi ‘ave ‘a e ongo lipooti ki he Konga ‘Uuaki mo e Konga Uá fakatou‘osi ki he Pule‘angá.

‘Oku ‘i he Pule‘angá leva ke ne fakahoko ha tu‘utu‘uni pe ko fē ‘a e ngaahi fokotu‘u te nau ngāue ki aí ke tokoni‘i ‘a e teuteu ko ia ‘a Aotearoa Nu‘u Silá ki he ngaahi mahaki faka‘auha ‘i he kaha‘ú.

‘E tātānaki kotoa ‘a e fakamatala kuo tātānaki ‘e he Fakatotoló ‘i he Archives New Zealand. ‘E lava ke sio ‘a e kakaí ki he ni‘ihi ‘o e ngaahi fakamatalá, ka e tauhi pē ‘a e fakamatala kehé ke fakapulipuli.

Kapau ‘oku ‘i ai ha‘o fehu‘i fekau‘aki mo e ngāue ‘a e Fakatotoló, te ke lava ‘o ‘imeili ki he inquiryintocovid-19lessons@dia.govt.nz

Ki ha fakamatala lahi ange fekau‘aki mo e ngāue ‘a e Fakatotoló pe ke lau ‘emau ngaahi lipootí, kātaki ‘o vakai ki he: www.covid19inquiry.nz